

Celebrating Church

Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology

Mattijs Ploeger

Christelijke kerken zijn te definiëren vanuit verschillende invalshoeken.¹ Deze studie probeert een kerkvisie te ontwikkelen vanuit de optiek van de gemeenschappelijke viering van de kerkgemeenschap: de liturgie. Welke ecclesiologische inzichten vloeien voort uit het heuristische uitgangspunt dat de liturgie het centrum van het kerk zijn is? Een uit dergelijke inzichten opgebouwde kerkvisie kan een 'liturgische ecclesiologie' (Lathrop) worden genoemd. Methodisch bevindt deze studie zich daarmee op het snijvlak van de systematisch-theologische oecumenische ecclesiologie en de systematisch-theologische tak van de liturgiewetenschap, de zogenaamde 'liturgische theologie'.

Een liturgische ecclesiologie verstaat zich als een variant van de 'eucharistische ecclesiologie' die zich, stammend uit de orthodoxie, in de tweede helft van de twintigste eeuw in brede kringen van de oecumene een relevante plaats heeft verworven. Daarom behelst het grootste deel van deze dissertatie een inventarisatie van de liturgisch-ecclesiologische bevindingen van circa 25 twintigste-eeuwse theologen uit verschillende landen en kerkgenootschappen. Deze beschrijving en analyse is ingedeeld op basis van de kerkelijke achtergrond van de auteurs: achtereenvolgens komen orthodoxe, rooms-katholieke, oudkatholieke, anglicaanse en protestantse theologen aan het woord. Daarnaast wordt ook een zevental oecumenische dialoogteksten behandeld. Zo ontstaat een overzicht van wat er in de breedte van de oecumene aan liturgisch-ecclesiologisch gedachtegoed is ontwikkeld in met name de periode 1930-2000.

Als geestelijk vader van de eucharistische ecclesiologie geldt de Russisch-orthodoxe theoloog Nicolas Afanassieff (1893-1966). Zijn ontwerp van een 'eucharistische' ecclesiologie is expliciet bedoeld als alternatief voor de 'universele' rooms-katholieke ecclesiologie. 'Eucharistisch' staat bij Afanassieff dan ook voor de verworteling in de lokale kerk rond de lokale bisschop. De Grieks-orthodoxe theoloog en metropoliet Johannes Zizioulas (geb. 1931) heeft de aanzetten van Afanassieff filosofisch-theologisch verdiept en oecumenisch verbreed. Het eerste met name door een (neo)patristisch persoonsconcept te presenteren dat zich bevindt tussen individualisme en collectivisme en dat de

¹ M. PLOEGER: *Celebrating Church: Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology* [*Vierende kerk – De kerk vieren. Oecumenische bijdragen tot een liturgische ecclesiologie*] (Groningen / Tilburg 2008 = *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy* 7). Prijs: € 29,95. Promotie: 16 juni 2008, Universiteit Utrecht; promotores: prof.dr. A.W.J. Houtepen en prof.mr. J. Hallebeek.

koinonia in Christus en tussen mensen antropologisch verankert. Het tweede vooral door de lokale kerk intrinsiek te verbinden met alle andere lokale kerken, zodat het accent op de lokale kerk het universele verband van kerken niet langer uit- maar insluit. Het denken van Afanassieff en Zizioulas geldt in deze dissertatie niet alleen genealogisch maar ook theologisch als richtinggevend.

In de rooms-katholieke kerk is de eucharistische ecclesiologie vooral bekend geworden door het adagium *L'Eucharistie fait l'Eglise* van de Franse jezuïet Henri de Lubac (1896-1991). Ook wordt zijn historisch-theologische studie *Corpus Mysticum* (1944) nog altijd aangehaald als het gaat om de relatie tussen Christus, de eucharistie en de kerk. Alle drie zijn 'lichaam van Christus', de één niet minder werkelijk (*verum*) dan de ander: historisch/verrezen, sacramenteel (*mysticum*) en ecclesiaal. De Duitse theoloog Joseph Ratzinger (geb. 1927) – de huidige bisschop van Rome, Benedictus XVI – is eveneens een aanhanger van de eucharistische ecclesiologie, zij het dat deze bij hem niet leidt tot een nadruk op de lokale kerk. Hoewel de bijbels-theologische fundamenten van zijn ecclesiologie (zoals Exodus en Pasen, 'volk Gods' en 'lichaam van Christus', de vervulling van het priesterlijke en het profetische in Christus) een grote relevantie hebben voor een oecumenische eucharistische ecclesiologie, staan deze bij hem – hoewel daarmee niet altijd intrinsiek verbonden – in het kader van een universele ecclesiologie, die weliswaar niet zijn theologische drijfveren maar wel zijn kerkpolitieke opvattingen dicteert. Als tegenvoeter fungeert de Braziliaanse theoloog Leonardo Boff (geb. 1938). Hoewel deze met zijn bevrijdingstheologie en zijn radicaal lokale kerkvisie tot geheel andere conclusies komt dan Ratzinger, is er niettemin verwantschap in de trinitarische aanzet, het *communio*-denken en de nadruk op sacramentaliteit. In dit hoofdstuk geeft een beschouwing over Boffs sacramentele denken bovendien aanleiding tot het analyseren van verwantschap en verschil tussen een ecclesiologie van 'de kerk als sacrament' en een eucharistische ecclesiologie. De Frans-Canadese dominicaan en oecumenicus Jean-Marie Tillard (1927-2000) was een belangrijk promotor van de *communio*-ecclesiologie. Een dergelijke ecclesiologie bezit in het oecumenische discours een sterke actualiteit, hoewel de (schijnbare) consensus rond het *communio*- of *koinonia*-begrip dient te worden genuanceerd door te onderscheiden hoe verschillende auteurs aan dit concept uiteenlopende betekenissen en gevolgtrekkingen hechten (Healy). Bij Tillard is het *communio*-begrip bijbels-theologisch en patristisch geworteld en dient het een kerkvisie die, hoewel herkenbaar rooms-katholiek, de grenzen zo breed mogelijk trekt en de definities – niet in de laatste plaats die van het primaat van de bisschop van Rome – zo oecumenisch mogelijk formuleert. Daarmee biedt het denken van Tillard menige aanzet voor de oecumenische liturgische ecclesiologie die in het slothoofdstuk van deze studie wordt geschetst.

Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan oudkatholieke liturgische of eucharistische ecclesiologie. Dit hangt niet alleen samen met de eigen achtergrond van de auteur, maar ook met het feit dat de recente ecclesiologische preambule bij het statuut van de Internationale Oudkatholieke Bisschoppenconferentie

(2001) een schoolvoorbeeld is van eucharistisch-ecclesiologische formuleringen en uitgangspunten. In dit hoofdstuk van de dissertatie wordt onderzocht in hoeverre deze eucharistische ecclesiologie te vinden is in het werk van een aantal belangrijke twintigste-eeuwse oudkatholieke theologen. Geconcludeerd wordt dat dit nog niet het geval is bij de Nederlandse theoloog en aartsbisschop Andreas Rinkel (1889-1979) en de Zwitserse theoloog en bisschop Urs Küry (1901-1976), hoewel eerstgenoemde aanzetten vertoont in de richting van een kerkvisie die vanuit de eucharistische viering wordt opgebouwd. De omslag in de richting van een volwaardige neopatristische eucharistische ecclesiologie is, niet toevallig, te vinden bij iemand die intensief in de dialoog met de orthodoxe kerk betrokken was: de Duitse theoloog Werner Küppers (1905-1980). Bij hem is de liturgische viering paradigmatisch voor het denken over kerk, sacrament en ambt. Op geheel eigen wijze komt de Zwitserse theoloog Kurt Stalder (1912-1996) tot vergelijkbare conclusies. Hij plaatst een conciliaire, episcopaal-synodale, eucharistische en lokaalkerkelijk georiënteerde ecclesiologie in het kader van een bijbels-theologische geloofsvisie die het herstel van 'gemeenschap' beschouwt als de kern van de soteriologie. In het spoor van Stalder, maar met een eigen hermeneutische inbreng vanuit de praktische theologie, komt de Nederlandse theoloog Jan Visser (geb. 1931) tot een hedendaagse verwoording van een lokaalkerkelijk, rond eucharistie en bisschop gecentreerd kerkmodel. Het oudkatholieke hoofdstuk besluit met een analyse van het werk van de Zwitserse theologen Herwig Aldenhoven (1933-2002) en Urs von Arx (geb. 1943). Hun systematisch-theologisch verankerde ontwerpen plaatsen de oudkatholieke ecclesiologische uitgangspunten in het kader van een oecumenische eucharistische ecclesiologie, waarin ook – voor de oudkatholieke identiteit interessant – de recentere oecumenische perspectieven op het primaat van de bisschop van Rome zijn verwerkt.

Het anglicaanse hoofdstuk – dat zich beperkt tot Engelse auteurs – is opgebouwd uit twee gedeelten. Het eerste deel richt zich op de tijd rond de jaren '30, een periode waarin in alle kerken tot dan toe ongekende ontdekkingen werden gedaan op bijbels-theologisch, patristisch, liturgisch en oecumenisch gebied. Gabriel Hebert (1886-1963) en de mede door hem geïnitieerde *Parish Communion*-beweging trachtte (niet zonder succes) vanuit ecclesiologische beginselen het gemeenschapskarakter van de liturgie en daarmee samenhangend het primaat van de eucharistie op zondagmorgen in het anglicaanse bewustzijn te doen herleven. Tot deze beweging behoorde ook de benedictijn Gregory Dix (1901-1952), wiens werk *The Shape of the Liturgy* (1945) beroemd geworden is onder liturgisten, maar niet minder van belang is voor eccesiologen. Eén van zijn interessante beschouwingen betreft de breuk tussen vroegkerkelijke en middeleeuwse – en met name de continuïteit tussen middeleeuwse, reformato- rische en contrareformato- rische – uitgangspunten op theologisch, eccesiologisch en liturgisch terrein. Dit deel wordt besloten met een beschouwing van het eccesiologische denken van theoloog en aartsbisschop Michael Ramsey (1904-1988), die zijn anglo-katholieke theologie trachtte te verbinden met en

verankeren in bijbels-theologische uitgangspunten die destijds als het prerogatief van evangelischen werden beschouwd. Dit kenmerk van Ramsey's denken geeft bovendien aanleiding tot een excursus over evangelische theologie (Bradshaw). In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk worden drie hedendaagse anglicaanse theologen behandeld. Paul Avis (geb. 1947) is een richtinggevend ecclesioloog die, onder andere via een genuanceerde kritiek op tendensen in het anglo-katholieke denken, uitkomt bij een volwaardige oecumenische liturgische of eucharistische ecclesiologie. Boeiend is dat ook de veelgeroemde theoloog en huidige aartsbisschop van Canterbury, Rowan Williams (geb. 1950), een liturgische ecclesiologie vertegenwoordigt. Juist doordat Williams een zeer kritische theologie en ecclesiologie hanteert, is de rol die hij aan de sacramentele viering toekent veelzeggend: alleen daarin komt tot uitdrukking wat de kerk ten diepste is en in de praktijk zou moeten zijn. Tenslotte vertegenwoordigt de theologe Catherine Pickstock (geb. 1970) een 'postseculiere' variant van een liturgische, doxologische visie op kerk en wereld. Vanuit de beweging *Radical Orthodoxy* presenteert zij een filosofisch, antropologisch en theologisch ontwerp waarin de liturgie een cruciale plaats heeft.

De verschillende kerken van het protestantisme gelden niet als bakermat van liturgische ecclesiologie. Inderdaad ziet een deel van het protestantisme zich eerder als het 'niet-sacramentele alternatief' (White). Toch hebben de bijbels-theologische, (neo)patristische, liturgische en oecumenische bewegingen het protestantisme niet onberoerd gelaten. In dit hoofdstuk worden voorbeelden gegeven van liturgisten en theologen die, hoewel niet representatief voor het gehele protestantisme, een protestantse variant bieden van een liturgische ecclesiologie. Op twee 'zijpanelen' komt een aantal Nederlandse theologen naar voren. Ten eerste wordt de discussie tussen Oepke Noordmans (1871-1956) en Gerardus van der Leeuw (1890-1950), een liturgische-theologische klassieker, geanalyseerd vanuit een systematisch-theologische invalshoek. Zo komen definitieverschillen aan het licht op het gebied van christologie en pneumatologie, sacramentaliteit en liturgie, die niet alleen prototypisch zijn voor het intern-protestantse debat, maar ook paradigmatisch voor theologische stromingen dwars door de oecumene heen. Ten tweede wordt in het werk van de praktisch-theologen Albert Ploeger (geb. 1937) en Joke Ploeger-Grotegoed (geb. 1941) een hedendaagse vertolking aangetroffen van een kerkvisie die liturgie en diaconaat beschouwt als twee polen van een ecclesiologische ellips. Op het 'mid-denpaneel' van dit hoofdstuk figureren drie internationaal en oecumenisch bekende protestantse liturgisten: de Zwitserse gereformeerde Jean-Jacques von Allmen (1917-1994), die het protestantisme, niet in de laatste plaats de reformatische ambtsopvatting, 'herleest' tegen de achtergrond van de vroege kerk, de Brits-Amerikaanse methodist Geoffrey Wainwright (geb. 1939), die vooral bekend is geworden door zijn op de wisselwerking tussen *lex orandi* en *lex credendi* gebaseerde systematische theologie *Doxology* (1980) en wiens oecumenisch georiënteerde liturgische ecclesiologie hier wordt geanalyseerd, en de Amerikaanse lutheraan Gordon Lathrop (geb. 1939), aan wie deze dissertatie niet alleen de

term *liturgical ecclesiology* ontleent, maar wiens gedachten over *juxtaposition* ook inhoudelijk richtinggevend zijn voor deze studie: alleen door de in de liturgie voltrokken naast-elkaar-plaatsing van aspecten van het christelijk geloof (zoals Schrift en Tafel, zondag en de week, Pasen en het jaar, smeekbede en lofprijzing) worden deze op zich eenzijdige aspecten zodanig ‘gebroken’ dat zij hun werkelijk christelijke betekenis ontvangen.

Zoals uit de voorgaande hoofdstukken blijkt, opent een benadering van de ecclesiologie vanuit de liturgie of eucharistie perspectieven voor oecumenische toenadering. In een afzonderlijk hoofdstuk wordt daarom een aantal ecclesiologische rapporten van de Commissie voor *Faith and Order* van de Wereldraad van Kerken bestudeerd, evenals twee bilaterale dialoogteksten. De beschouwing start met het bekendste document van F&O: het ‘Limarapport’ *Baptism, Eucharist and Ministry* (1982), waarin de liturgisch-ecclesiologische invalshoek onmiskenbaar is. Interessant genoeg geldt dit ook voor *Church and World* (1990), een document waarin het theologische eenheidsstreven van de Wereldraad wordt gekoppeld aan haar maatschappelijke betrokkenheid. Zo komt, overigens niet voor het eerst, de meer-dan-liturgische reikwijdte van de liturgie aan het licht. Ook in de oecumenische uitleg van het credo van Nicea, *Confessing the One Faith* (1991), is de liturgisch- of eucharistisch-ecclesiologische inzet herkenbaar. In *Towards Koinonia in Faith, Life and Witness* (1993) wordt voor het eerst de invloed van een minder op gemeenschap en meer op individuele bekering gerichte theologie merkbaar. Die invloed breekt opmerkelijk door in het meest recente document *The Nature and Mission of the Church* (2005), zoals een analyse van dit document in relatie tot de laatste proefversie aantoont. Hoe deze verschuiving ook te waarderen is, zij zal in elk geval fundamenteeler dienen te worden geïntegreerd in het tot op heden gangbare denken van F&O. Tenslotte, in de twee bestudeerde bilaterale dialoogteksten – die tussen de anglicaanse en rooms-katholieke kerken (ARCIC) en die tussen de orthodoxe en oudkatholieke kerken – is het liturgisch- en eucharistisch-ecclesiologisch gedachtegoed in sterke mate aanwezig. Daarbij is de eerstgenoemde tekstreeks vooral opvallend vanwege de plaats die de bisschop van Rome erin ontvangt, de tweede vooral vanwege het thema intercommunie in een consequent toegepast eucharistisch-ecclesiologisch concept.

Dit overzicht brengt een grote mate van convergentie aan het licht ten aanzien van belangrijke ecclesiologische uitgangspunten. Tevens wordt duidelijk welke nuances er *tussen*, maar evenzeer *binnen*, de kerkelijke tradities bestaan. De gesignaleerde convergentie is dikwijls terug te voeren op een aantal met elkaar verweven stromingen uit het interbellum, die van fundamenteel belang zijn gebleken voor de ontwikkeling van de theologie tot op dit moment: de patristische herontdekkingsbeweging, de liturgische beweging en de oecumenische beweging. Zij bemiddelen een theologische denktrant die in deze studie meestal (naar Florovsky) ‘neopatristisch’ wordt genoemd – omdat deze zich baseert op vroegkerkelijk denken maar met het oog op vragen in het heden – en die anders is dan zowel de voorafgaande neoscholastiek als de ‘moderne’ theologie.

In een uitvoerig slothoofdstuk wordt het ‘materiaal’ uit de voorafgaande hoofdstukken gebruikt als bouwsteen voor een liturgische *koinonia*-ecclesiologie in oecumenisch perspectief. Hierbij dient een sacramenteel, participatorisch *koinonia*-begrip tot uitgangspunt. Dit begrip wordt bijbels-theologisch gefundeerd in de drie-eenheid, de verzoening door Christus en het werk van de Geest. Zo worden God en mens, kerk en wereld, gezien als principieel gericht op (herstel van) eenheid in verscheidenheid. De kerk is van deze eenheid de voorlopige realisering, de eucharistie het belangrijkste paradigma.

Voorwaarde voor een dergelijke ecclesiologie is een visie op Christus die principieel pneumatologisch en (dus) eschatologisch en sacramenteel is. Door de Geest is Jezus Christus een eschatologisch persoon, die als eenheid in verscheidenheid de zijnen in zijn lichaam opneemt. Daarom kan de kerk *totus Christus* worden genoemd: de gehele Christus bestaat uit het hoofd (Christus) en het lichaam (de kerk). Deze intieme verbinding tussen Christus en de kerk wordt alleen daardoor niet tot een heilloze identificatie, dat zij sacramenteel en eschatologisch van aard is. Zo blijft Christus zelf degene die beoordeelt of de kerk wel ‘is’ wie zij ‘zal zijn’.

De initiatie tot deze *koinonia* met Christus is de doop. De doop is incorporatie in Christus en zijn lichaam en daarmee niet van goddelijke maar wel van menselijke zijde de noodzakelijke voorwaarde voor het behoren tot de kerk (wat niet synoniem is met de voorwaarde voor het verwerven van het heil). Daarmee is de doop in principe ook de incorporatie in de eucharistische *koinonia*, die de kerk is. De doop is tevens de basis van de oecumene, want zij is ‘de wijdste grens der éne kerk’ (Rinkel). Van die kerk is de eucharistie het hart. Dit roept de vraag op naar de ‘toelating’ tot de communie. Zolang de christelijke kerk is gespleten in verschillende kerkgemeenschappen, ontkomt niemand aan een inconsistentie: ofwel de inconsistentie van het weigeren van de eucharistische gemeenschap aan hen die door de doop tot de kerkgemeenschap behoren, ofwel de inconsistentie van een eucharistische gemeenschap die niet samenvalt met een zichtbare kerkgemeenschap. In het besef van deze inconsistentie dient een praktijkoplossing zich aan: kiezen voor de ‘geringste anomalie’ (Wainwright) van eucharistische gemeenschap bij nog niet volledig gerealiseerde kerkgemeenschap. Het onthouden van de eucharistie aan gedoopte medechristenen zou de grootste anomalie zijn.

Het heuristische uitgangspunt van een liturgische ecclesiologie is dat alles wat over de kerk kan worden gezegd, uit de liturgische viering is af te leiden. In die lijn denkend introduceerde Afanassieff zijn ‘topologische’ ambtsopvatting. Deze behelst dat de betekenis van het ambt is af te leiden uit de (letterlijke en figuurlijke) ‘plaats’ die de ambtsdrager tijdens de liturgische viering inneemt. Daarbij is – zoals steeds in een liturgische ecclesiologie of een ecclesiale liturgie – het uitgangspunt niet de eenvoudige viering van de gemeente met één voorganger die alles ‘doet’, maar de feestelijke viering waarin velerlei ambten en charismata een aandeel hebben. Temidden van zo’n viering (waarbij iedereen op grond van de doop ‘in Christus is’ en Christus vertegenwoordigt) bekleedt

de ‘voorganger’ de plaats die aan Christus toebehoort en die ook door de apostelen werd waargenomen, namelijk de plaats van Christus als hoofd van zijn lichaam. Heel de gemeente viert (‘celebreert’) dus *in persona Christi*, maar de voorganger gaat in de viering voor *in persona Christi capitis*. Van daaruit is het kerkelijk ambt te definiëren als ‘voorgangerschap’ in coördinerende, stimulerende maar ook verifiërende zin. De taak van ambtsdragers *buiten* de liturgie laat zich definiëren als uitvloeisel van het liturgisch voorgangerschap, waarbij dezelfde kenmerken van toepassing zijn. Voor de concrete oecumenische ambtspraktijk wordt in deze studie het voorstel van het Limarapport opgepakt, om de vroegkerkelijke ambten van de ene bisschop, het presbyterium en de diakens te ‘herlezen’ als model voor een verenigde kerk van nu. Daarbij wordt, uitgaande van het principe dat de vierende gemeenschap de constitutieve factor in de (liturgische) ecclesiologie is, het bisschopsambt gepresenteerd als een lokaal (in de praktijk beperkt regionaal) ambt, en het ‘bisdom’ als een kleine regio die enerzijds groot genoeg is om *leitourgia*, *diakonia* en *martyria* serieus vorm te geven, maar die anderzijds klein genoeg is om zichzelf als eucharistische gemeenschap rond de bisschop te ervaren. Tenslotte wordt ingegaan op het oecumenische vraagstuk van de ‘apostolische successie’, die wordt opgevat in de ruime zin van ‘apostolische traditie’, waarbij echter de persoonlijke belichaming van deze traditie in de zin van de klassieke bisschoppelijke ‘successie’ als een onderdeel van de ‘apostolische traditie’ wordt gezien.

Een ander oecumenisch struikelblok waarvoor een liturgische ecclesiologie een opening biedt, is de verhouding tussen de lokale kerk en de (uiteindelijk universele) *communio* van lokale kerken. Enerzijds is elke lokale kerk een volwaardige katholieke kerk die de volheid van haar (‘intrinsic’) katholiciteit viert in de eucharistie. Anderzijds is zij, in een niet-competitieve simultaneïteit, juist door de viering van dezelfde eucharistie verbonden met alle andere lokale eucharistische gemeenschappen. De eucharistie is dus de eerste verbinding tussen ‘lokaal’ en ‘bovenlokaal’ of ‘universeel’ in de ecclesiologie. De tweede verbinding vormen de voorgangers in de eucharistie, de bisschoppen. Doordat zij hun kerk voorgaan vormen zij tevens de schakel tussen deze kerk en de andere kerken. De bisschoppen geven deze gemeenschap concrete gestalte door de polariteit (die geen tegenstelling is) tussen conciliariteit en primaat. Op elk denkbaar niveau in de bovenlokale gemeenschappen van kerken is er zowel conciliair beraad als primaat. Voor het primaat geldt hetzelfde als voor het liturgisch voorgangerschap: het heeft een coördinerende, stimulerende maar ook verifiërende taak; het is dus geen strikt ceremoniële functie, maar brengt een inhoudelijke verantwoordelijkheid en dus ook competentie met zich mee. Op het wereldwijde niveau wordt dit primaat uitgeoefend door de bisschop van de lokale kerk van Rome. De huidige opvatting en invulling van dat primaat past echter nog niet in een oecumenische *communio*-ecclesiologie.

Het is tenslotte van belang te signaleren dat een liturgische ecclesiologie niet duidt op een rituele reductie van het kerk zijn of op een uitsluitend binnenkerkelijke oriëntatie. Juist het ‘centrum’ van een liturgische ecclesiologie – de vie-

ring van doop, Schrift en eucharistie – wijst ‘centrifugaal’ van zich af. Daarom is het geen depreciatie van de ‘marge’ om de liturgie als ‘centrum’ aan te wijzen. De eucharistische liturgie nodigt uit tot een steeds wijder delen van Gods goede gaven, hetgeen zowel een missionaire als een diaconale kant heeft. De liturgie nodigt uit tot een voortzetting van de liturgie in een ‘eucharistische ethiek’ en een ‘doxologische levensattitude’.